

دکتر حسنعلی عرب
عضو هیات علمی گروه باستان‌شناسی دانشگاه هنر شیراز
has.arab@gmail.com
دکتر حسین صادقی
عضو هیات علمی و استادیار گروه اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس

برآورد درآمدهای مالیاتی دولت ساسانی

(بر اساس مدارک باستان‌شناسی و منابع تاریخی)

چکیده

بررسی اقتصاد دوره‌های باستان با تعمیم میانی اقتصاد امروز به آن، بر اساس تفاوت‌های بنیادین این دو سیستم اقتصادی، ناکارآمد بوده و بایستی در این زمینه با ظرافت و دقت بسیار عمل کرد. هدف این مقاله برآورد درآمدهای مالیاتی دولت ساسانی است. با استناد بر متون تاریخی و برخی از منابع باستان‌شناسی، مالیات‌های سرانه و ارضی عمده‌ترین منابع مالی دولت ساسانی شناخته می‌شوند. سکه‌های دوره ساسانی بازتابی از اقتصاد پرفراز و نشیب این دوره است که نمودارهای تهیه شده از آنها منابع تاریخی را تایید می‌نماید. هر یک از انواع مالیاتها در سه بخش بررسی شده که شامل ارزیابی ارزش و جایگاه مالیات، چگونگی روند مالیات‌گیری و مقدار آن می‌باشد. این مقاله ضمن ارزیابی کمی و کیفی الگوهای مالیاتی، زیرساخت اقتصاد ساسانیان را کاملاً مبتنی بر کشاورزی دانسته و قباد را آغازگر و ادامه دهنده اصلاحات و تحولات اقتصادی می‌شناسد. در پایان با برآورد نظام مالیاتی دوره ساسانی روند روبه رشد آن با استفاده از منابع تاریخی نشان داده شده است.

کلید واژه ها: اقتصاد دوره ساسانی، باستان‌شناسی، مالیات ارضی، مالیات سرانه، مدارک

تاریخی و باستان‌شناسی، مدارک سکه‌شناسی.

مقدمه

شکل‌گیری جوامع پیچیده نقطه عطفی در گسترش سیستم‌های اقتصادی و معیشتی در مقیاسی وسیع بوده است. گسترش این سیستم‌ها منتهی به ایجاد دولت‌ها و حکومت‌های اولیه گردیده و پیشرفت‌های اقتصادی زمینه ایجاد و توسعه امپراتوری‌ها شده‌اند. بکار بردن الگوی یکسان برای ارزیابی اقتصاد دولت‌های دوران باستان با مشکلاتی نیز همراه بوده و به همین دلیل است که نظریه‌های زیادی در مورد اقتصاد جوامع باستان مطرح است. مالیات یکی از مهمترین منابع مطالعه درآمد دولت‌های باستانی است که دارای زمینه معیشتی کشاورزی می‌باشند. توسعه دیوان‌های اداری و مالی در این دوره‌ها نشانگر افزایش و گسترش مجراهای مالی آنها است. بر اساس متون تاریخی، کشاورزان اکثریت افراد جامعه دوره ساسانی را تشکیل می‌دادند و به همین دلیل مالیات ارضی مهم‌ترین و بزرگ‌ترین بخش درآمد این دولت محسوب می‌شده است. گسترش زمینه‌های اولیه کشاورزی و مشخص کردن نرخ دقیق مالیات و تلاش بر گسترش دیوان اداری در جهت اخذ هر چه بیشتر و بهتر مالیات از جمله اقدامات صورت گرفته در دوره ساسانی است. این مقاله نیز با رویکردی اقتصادی سعی در بررسی جایگاه مالیات در ایران باستان، دیوان مالی و منابع درآمد دولت ساسانی دارد و پس از استخراج مهمترین روشهای مالیاتی دولت ساسانی از طریق منابع و متون تاریخی به برآورد و ارزیابی دارایی دولت ساسانی در بازه‌های مختلف زمانی پرداخته است.

1. جایگاه مالیات در ایران باستان

دوره‌های ایران باستان شامل دوره‌های ماد، هخامنشی، اشکانی و ساسانی از جمله دولت‌های سلطنتی بودند که خزانه خود را از راه‌های مختلف انباشته از ثروت می‌کردند تا بتوانند در مواقع ضروری از آن استفاده نمایند. از طریق منابع بابلی اطلاع داریم که کورش در خزانه مادها در هگمتانه به ثروت هنگفتی دست یافت.^۱ در مورد خزانه هخامنشیان از طریق روایات نویسندگان کلاسیک یونان و برخی از تابلت‌های تخت جمشید کم و بیش اطلاع داریم که انباشته از کالاها و اجناس گران‌بها بودند. تنها اطلاعات ما از میزان تقریبی مالیات هر یک از مناطق امپراتوری هخامنشی، اطلاعاتی است که هر دوت، پدر تاریخ، در اختیار ما قرار داده است.

در دوره اشکانی چندین بار پایتخت ایران غارت شد و خزانه به تاراج رفت و با توجه به نوع حکومت آنها، ثروت به صورت منطقه‌ای جمع‌آوری و انباشته گردیده است. اما در مورد دوره ساسانی اطلاعات بیشتری راجع به مقدار دارایی و نحوه کسب درآمد دولت در اختیار داریم. نویسندگان دوره اسلامی که از کتب و منابع دوره ساسانی استفاده کرده‌اند، بیشترین اطلاعات را در اختیار ما قرار می‌دهند. مدارک باستان‌شناختی و شواهد سکه‌شناسی نیز از دیگر منابع اطلاعاتی ما در خصوص این دوره است و تمام این اطلاعات در کنار هم، وضعیت اقتصادی این دوره را تا حدود زیادی روشن می‌نماید و نشان می‌دهد که این نظام تا چه اندازه دقیق و منظم بوده است. ما نیز به همین دلیل سعی داریم در این پژوهش بر اساس متون تاریخی، منابع سکه‌شناختی و مدارک باستان‌شناسی نظام مالیاتی و درآمدی دولت ساسانی را مورد بررسی قرار دهیم که تا حدودی به واقعیت نزدیک‌تر است.

2. نظام دیوان مالی دولت ساسانی

بر اساس برخی متون می‌دانیم که در دربار ساسانی ادارات مستقلی قرار داشته که به هر یک از آنها دیوان (به یاء مجهول) می‌گفتند. ما اطلاع دقیقی در مورد تعداد دیوان‌ها و متعلقات اداری آنها در این دوره نداریم. همین قدر معلوم است که شاه برای امور مختلف مهرهای متفاوتی داشته و احتمالاً برای هر یک از آنها دیوانی نیز وجود داشته است.^۲

برخی از این دیوان‌ها که مرتبط با امور مالی می‌باشند عبارتند از: دیوان خراج، دیوان استیفا،^۳ دیوان وظایف،^۴ دیوان اقطاع^۵ و دیوان عرض.^۶ به نقل از دینوری و یعقوبی؛ دیوانی را که مالیات در آن مورد رسیدگی و دریافت قرار می‌گرفت سرای شمره می‌نامیدند و معنی آن اقساط سه گانه بود و آنرا سرای شمرج نیز گفته‌اند و شمره به معنی حساب نیز می‌باشد^۷ و طبری^۸ و دینوری^۹ به حضور یک نفر به عنوان دبیر خراج در دربار خسرو اول (628-591 م) اشاره می‌کنند.

متولی دیوان خراج و استریوشان سالار نامیده می‌شد و رییس مخازن و ذخایر که از مأمورین بزرگ است با عنوان وسپهران و نام منصب او وسپهران همارکار بود و خزانه‌دار شاه عنوان گنجور داشته است.^{۱۰}

دیوان‌های متعدد مالی که جهت اخذ مالیات و دیگر امور مالی تشکیل شده بود، تنها مختص دولت ساسانی نبوده است. بر اساس بسیاری از منابع و متون کهن، سابقه این سازمان‌ها همزمان با

ظهور و برقراری نخستین اجتماعات شهری است. ساسانیان میراث خوارانی بودند که با درایت توانسته بودند این نهادها را اصلاح و به شکلی روشمند مورد استفاده قرار دهند. آنها در نهادهای اداری سنتی در جنوب غرب آسیا تغییرات بنیادی به وجود آوردند و برای نفوذ قدرت حکومت در میان شهروندان، نظام اداری عظیمی ایجاد کردند. در بسیاری از نواحی نظام‌های معیشتی کشاورزان با هدایت و بودجه دربار، امکان کشت شکر، برنج، محصولات باغی و کالاهای دیگر را فراهم ساخت که ارزش اصلی آن فقط با نظامی مدیریتی، حمل و نقل توزیع و بویژه مالیات‌بندی تمرکز یافته، می‌توانست تحقق یابد.^{۱۱}

بر این اساس، دیوان‌های گفته شده راه‌های مختلفی را جهت وصول مالیات ایجاد کرده بودند؛ از جمله مهمترین مالیات‌های اخذ شده در این دوره مالیات ارضی، مالیات سرانه (سرشماری)، مالیات آئین، مالیات‌های فوق‌العاده و اقطاع بوده است.

3. منابع درآمد دولت ساسانی

جهت شناخت ماهیت اقتصاد دولت ساسانی ارایه متغیرهایی که به گونه‌های مختلفی در اقتصاد ساسانیان نقش داشته‌اند، لازم و ضروری است. بدست آوردن بودجه دولت ساسانی نیز مشروط به آگاهی از نظام مالیاتی و اصولاً ارقام دخل و خرج و دسترسی به ارقام بیش و کم بودجه است. عمده‌ترین درآمدهای دولت ساسانی شامل؛ مالیات، تجارت و گمرک است. دیگر درآمدهای این دولت که اهمیت کمتری دارند شامل؛ درآمد املاک خالصه سلطنتی، حقوق سلطنتی از جمله درآمد معادن طلای فارانگیوم واقع در ارمنستان ایران و غنایم جنگی که گاه به مقادیر هنگفتی از نقود و اشیاء گرانبها، اسلحه، دام و نظایر آن بالغ می‌شده است، می‌باشد. با این پیشداوری که؛ بزرگ‌ترین بخش درآمدهای دولت ساسانی، درآمدهای حاصل از مالیات بوده است؛ این بخش از درآمد دولت ساسانی را مورد بررسی قرار می‌دهیم. در بیانیه‌ای که مسعودی آن را از قول خسرو انوشروان (579-531) نقل کرده است، خسرو به وضوح مالیات را اساس آبادی، رونق و پیشرفت مردم و کشور و ارتش می‌داند.^{۱۲}

الف. مالیات ارضی

این مالیات از زمین‌های کشاورزی و باغ‌ها اخذ می‌گردید و به آن خراگ گفته می‌شد. جایگاه ویژه مالیات ارضی و کشاورزی با توجه به دیوانسالاری گسترده‌ای که دولت ساسانی در این خصوص شکل داده بود و گستردگی زمین‌های مساعد کشاورزی در بخش‌های عمده‌ای از ایران، قابل ارزیابی است. شاهان ساسانی به جایگاه کشاورزی به عنوان مهمترین بخش ساختار اقتصاد خود پی برده بودند.

مرور تاریخی و باستان‌شناسی دوره ساسانی نشان می‌دهد که به دلیل ساختار اجتماعی دوره ساسانی سرمایه‌گذاری در زمینه رشد اقتصادی تا پیش از پادشاهی قباد بی نتیجه بوده است. در خصوص الگوهای این مالیات‌گیری اشارات اندک است ولی منابع و متون تاریخی، اشاره به بی‌نتیجه بودن سرمایه‌گذاری در ارتباط با الگوی مالیات‌گیری دولت ساسانی پیش از این پادشاه دارد.

طبری و دینوری می‌آورند که «... و چنان بود که پیش از پادشاهی انوشیروان (579-531)، شاهان پارسی به نسبت آبادی و آبیگری^{۱۳} از ولایتی یک سوم خراج می‌گرفتند و از ولایتی یک چهارم و از ولایتی یک پنجم و از ولایتی یک ششم، و باج سرانه مقدار معین بود... و چون کسری پسر قباد به پادشاهی رسید بگفت تا کار را به سر برند و نخل و زیتون و سرها را شماره کنند. پس از آن کسری گفت؛ می‌خواهیم که بر هر جریب نخل و زیتون و بر هر سر خراجی مقرر داریم و بگوییم تا به سه قسمت در سال بگیرید و در خزانه ما مالی فراهم آید که... آنگاه کسری تنی چند از صاحب‌نظران نیکخواه را برگزیدند و بگفت تا در مساحت زمین و شمار نخل و زیتون و تعداد سر بنگرند و چندانکه صلاح رعیت و رفاه معاش آنها اقتضا کند خراج مقرر دارند و بدو گزارش کنند و هر یک از آنها رای خویش را درباره مقدار خراج بگفت و همسخن شدند که...^{۱۴}

آنچه که طبری و دینوری ذکر کرده‌اند اشاره به دو دوره دارد؛ پیش و پس از انوشیروان. ما آن را پیش و پس از اصلاحات می‌نامیم. در خصوص پیش از اصلاحات می‌توان از گفتمانی که هرمز (309-303م) و فرزندش شاپور (379-309م) دارند.^{۱۵} اینگونه استنباط نمود که در زمان و مقدار مالیات‌ها نظم و آیین خاصی وجود نداشته و در ده ماه از سال وصول می‌گردیده است. این ناهماهنگی در وصول مالیات‌ها که عمده‌ترین درآمد دولت بوده است، باعث ضعف دولت مرکزی

می‌گردیده؛ تا آنجایی که دولت ساسانی جهت سامان دادن به امور خود در این دوره زمانی، بارها ناچار شد تا از دولت روم وام بگیرد.^{۱۶} بنابراین، تا پیش از دوره اول، این مالیات توسط دولت مرکزی و یا مالکان بزرگ از زمین‌های زراعی دریافت می‌گردید. کمیت و کیفیت آن نسبت به منطقه و دوره زمانی متفاوت بوده است. در این دوره سهم مالکان بزرگ را نباید فراموش کرد.

آنها هم نیز از رویکردی دیگر با بررسی منابع دوره اسلامی اقتصاد دوره ساسانی را به دو صورت تقسیم می‌کند: در یک طرف مناطقی که زیر حاکمیت مستقیم شاه قرار داشت و در جانب دیگر زمین‌هایی که متعلق به اشراف زمیندار بود و قدرت مرکزی در آنجا فقط با واسطه عمل می‌کرد.^{۱۷} مطالعه دقیق‌تر برخی منابع^{۱۸} نشان می‌دهد که در حقیقت این تقسیم‌بندی اشاره به دو منبع درآمد مالیاتی متفاوت برای دولت مرکزی دارد. مناطق نوع دوم از سری مناطقی بود که شاه تنها در صورت لطف مالکان آنها - که اینک تبدیل به اشراف بزرگی شده بودند- و تنها به مقداری از مالیات وصولی آن مناطق دست می‌یافت!

اصلاحات ارضی که با مساحی نواحی آباد زراعی که در زمان قباد(497-488 و 499-531م) آغاز شد و در عهد پادشاهی انوشروان به انجام رسید،^{۱۹} به این نیت بود که مالیات‌گیری مستقیم را که تا حال فقط به روستاهای وابسته به شهرها ممکن بود، در تمامی نقاط دیگر گسترش دهد.

گزارش ابن حوقل(ج2؛ ص303) و ثعالبی (ص385) که؛ روزی کواذ [قباد] زنی را مشاهده کرد که کودکی را به خاطر چیدن اناری از درخت کتک می‌زد و اظهار زن که «شاه را در این انارها حقی است و آن که باید این انارها بچیند اکنون نیامده است و ما می‌ترسیم که به آنها دست ببریم»^{۲۰} تصمیم به تغییر رویه توسط کواذ صورت می‌گیرد و «فرمان می‌دهد که همه پارس به صورت مقاطعه و خراج باشد، و مالیات از آنچه درو می‌کنند و در تصرف برزگران (اکراه) و مزارعون در خرمن‌هاست به موقع خود اخذ شود» شاید قسمتی از ماجرای باشد که به اصلاحات و تحولات اقتصادی، اجتماعی و سیاسی شنگرفی انجامید.

می‌دانیم در این دوره با بحرانی روبرویم که اصلاحات مزدک (به هر قصد و نیت) پاسخی به آن، به تناسب ضروریات تاریخی آن دوره بود. این مقاله بر آن نیست تا این بحران را تبیین نماید. به همین دلیل شخصیت مزدک و محرک او را در درجه دوم اهمیت قرار می‌دهیم. هر چند می‌دانیم که

نظامات او، کمال مطلوب مردم بوده است و به خاطر آن، آن همه اعضای جماعات کشاورز خود را به کشتن دادند.^{۲۱} قیام مزدک، با هر محتوایی، آغازی بر پایان فرادستی و برتری مالکان گردید.

این تحولات پیشتر به خسرو اول (579-531م) نسبت داده می‌شد (طبری و دینوری و...) ولی به نظر می‌رسد در دوره خسرو اول نهادینه شده است و منابع اسلامی نیز تلاش کردند تا آن را به وی نسبت دهند.^{۲۲}

اما در خصوص مقدار و نحوه اخذ مالیات ارضی؛ آنچه از منابع صدر اسلام درمی‌یابیم، این است که تا اوایل دوره عباسیان مالیات ارضی را به جنس و پول دریافت می‌کردند.^{۲۳} بنابراین مالیات‌ها (حداقل در قسمت‌هایی از کشور) بر مبنای یک اصل حقیقی و متغیر محصول یعنی قیمت محصول در بازار وضع می‌شد. روشن است که دریافت مالیات به صورت جنسی نمی‌تواند کاملاً به نفع خزانه باشد. شاید قباد در پی آن بوده است تا با افزایش ضرب سکه (آنچه بر اساس شکل 3 استنباط می‌گردد) و توزیع آنها در میان مردم، مقدار دریافت مالیات نقدی را به جای مالیات‌های جنسی افزایش دهد. هر چند بررسی‌های باستان‌شناختی، نشان می‌دهد که جایگزین کردن پول به جای جنس در مبادلات و پرداخت‌ها در تمام استان‌ها به یک اندازه نبوده است. همانطور که بررسی صورت گرفته در دهلران^{۲۴} نشان داد که با وجود سرمایه‌گذاری‌های زیادی که ساسانیان در این منطقه در جهت گسترش زیرساخت‌های کشاورزی صورت داده‌اند، ولی سکه‌های ساسانی نسبتاً کمی بدست آمده، بنابراین مبادلات اقتصادی منطقه دهلران در این دوره با مبادله‌های انجام شده در همان دوره در دشت شوشان متفاوت بوده است.

با توجه به اینکه ادمز (1962) نیز معتقد است که بیشتر بخش‌های دشت خوزستان گندم و جو کشت می‌شده؛ می‌توان گفت که مقدار مالیات بر اساس قیمت یکی از این دو محصول وضع می‌گردیده است.

طبری، مسعودی، ابن‌اثیر و ابن‌خردادبه مقدار مالیات محصولات مختلف را مطابق شکل 1 آورده‌اند. سایر محصولات دیگر از ادای مالیات معاف بودند و نخل‌های پراکنده نیز که جزء نخلستان مستقلی به شمار نمی‌آمد، از ادای مالیات معاف می‌گشت.^{۲۵}

نوع محصول	دستور انوشیروان	دستور عمر(ابن خردادبه؛ 1889؛ ص14)
هر جریب * گندم	1 درهم	4 درهم
هر جریب جو	1 درهم	2 درهم
هر جریب مو	8 درهم	6 درهم
هر رطب/ جریب یونجه	7 درهم	6 درهم
هر جریب برنج	5/0 درهم	اطلاعی در دست نیست
هر چهار درخت خرما ی پارسی	1 درهم	اطلاعی در دست نیست
هر شش درخت نخل آرامی	1 درهم	اطلاعی در دست نیست
شش درخت زیتون	1 درهم	اطلاعی در دست نیست
هر جریب خرما	اطلاعی در دست نیست	8 درهم

شکل 1. مقدار مالیات‌هایی که برای محصولات مختلف در نظر گرفته شده بود
* هر جریب معادل 2400 متر مربع است.

این در حالی است که از نحوه تقسیم‌غنایم در دوره اسلامی نیز می‌توان استنباط کرد که مقدار زیادی از زمین‌های سواد^{۲۶} متعلق به خود شاه بوده و مدارک آن در داخل خزانه نگاهداری می‌شده است.^{۲۷}

ب) مالیات سرانه

این مالیات از دیگر منابع درآمد دولت ساسانی بوده و آن را گزیت می‌نامیدند و بدین ترتیب است که هر خانواده مبلغ معینی را به ازای هر یک از افراد خانواده به دولت پرداخت می‌نمود که هم شامل مردم شهر و هم شامل مردم روستا بود. این مالیات به افراد بین 20 تا 50 ساله تعلق می‌گرفت.^{۲۸}

انوشروان همچنین مقرر داشت که خراج سرانه و غلات از بینوایان و مردم بیمار زمین‌گیر گرفته نشود و در صورتی که به محصول آفت می‌رسید به نسبت آفت از مالیات معاف می‌داشتند و برای انجام این کارها مردمی مورد اعتماد و دادگر را بر گماشت که با انصاف و مدارا رفتار کنند.^{۲۹}

شکل 2. مالیات سرانه که به افراد 20 تا 50 ساله تعلق می‌گیرد به اندازه توانگری و تواندستی هریک

توانگران	12 درهم
طبقه متوسط به بالا	8 درهم
طبقه متوسط به پایین	6 درهم
سایر رعایا	4 درهم

و بر همه مردم خراج سرانه نهادند بجز اهل خاندان‌های بزرگ و جنگاوران و هیربدان و دبیران و آنها که به خدمت شاه در بودند و آنرا چند طبقه کردند. دوازده درم و هشت درم و شش درم به اندازه توانگری و تنگدستی مردم (شکل 2) [در جای دیگر طبری آن را به نسبت اموال و داراییشان می‌گوید^{۳۰} و ابن خردادبه^{۳۱} عنوان می‌کند که در زمان عمر نیز بر اساس طبقات دریافت شده است] ... و ترتیب خراج را به کسری گزارش دادند که بیسندید و بگفت تا اجرا کنند و سالانه سه قسط بگیرند هر قسط به چهار ماه و آنرا ابر اسیار نامیدند یعنی که بر آن تراضی کرده‌اند.^{۳۲}

ج) سایر مالیاتها

دیگر مالیاتها از جمله مالیات آیین، اقطاع و فوق‌العاده، جدای از اینکه چندان چشمگیر نبودند، نظم و ترتیب خاصی نیز نداشتند. مالیات آیین در اعیاد خاص یا به هنگام عبور پادشاه از منطقه‌ای به وی داده می‌شد که در حقیقت نوعی هدیه محسوب می‌گردید. اقطاع زمین‌هایی بود که توسط پادشاه واگذار می‌گردید و در خصوص امور عام‌المنفعه، غالباً مالیات‌های فوق‌العاده از مردم ایالتی که آن امور به نفع آنها تمام می‌شد، می‌گرفتند.^{۳۳}

4. برآورد مالیات دوره ساسانی

متون تاریخی تنها دانسته‌های ما از نظام‌های مالی دوره ساسانی را فراهم کرده‌اند. هر چند نمی‌توان به کمک آنها اقتصاد دوره ساسانی را به طور کامل بازسازی کرد، ولی تایید بسیاری از اطلاعات آنها به وسیله داده‌های باستان‌شناسی و مدارک سکه‌شناسی باعث شده تا ما با قاطعیت بیشتری از آنها بهره ببریم. بر همین اساس تبیین موارد پیش گفته از نظر ساختاری و بعضاً گاهنگاری خالی از مشکل نبوده و نیست. روی هم رفته، این منابع در بسیاری از جنبه‌های مهم جمعیتی، اقتصادی و سیاسی این امپراتوری دقیق نیست با این حال، آنها اطلاعات گسترده‌ای در زمینه راهبردهای سیاسی، نظام‌های مالیاتی و مواردی اینگونه را به دست می‌دهند.^{۳۴}

الف. برآورد مالیات دوره ساسانی بر اساس منابع و متون تاریخی

نخستین اشاره متون به میزان دارایی خزانه پادشاهان ساسانی؛ در خصوص بهرام پنجم (420م - 438م) است. بر اساس این منابع؛ مقدار دارایی خزانه بهرام پس از پیروزی بر هیاطله 70 میلیون درهم برآورد گردید. این مقدار از نظر بهرام آنقدر کافی بوده است که با خیالی آسوده سه سال مالیات را نیز ببخشد.^{۳۵}

بر اساس برخی دیگر از منابع سواد، یعنی بابل در زمان قباد (488-497 و 489-531)، 150 میلیون درهم پرداخت می‌کرد. از قیاس مالیاتی که قدامه بن جعفر از اوایل قرن سوم (204 هجری به بعد) می‌دهد؛^{۳۶} - که با کاهش 13/2 درصدی در وصول مالیاتها در این زمان مواجه هستیم - سواد در دوره عباسیان به تنهایی دو پنجم کل مبلغ مالیاتی را می‌پرداخته است.^{۳۷} بنابراین

در این بازسازی مبلغ دریافتی قباد از کل کشور را می‌توان کم و بیش حدود 375 میلیون درهم دانست. بالا رفتن تولیدات کشاورزی و افزایش جمعیت که در بررسی‌های باستان‌شناسی دیده شده در دوره قباد آغاز گردید. این موارد باعث افزایش پایه مالیات ارضی دولت قباد گردید؛ و در صورتی که مالیات سرانه و سایر مالیات‌های ماخوذه را به آن بیفزاییم، مبلغ کل درآمد مالیاتی دولت قباد را تا 500 میلیون درهم می‌توان برآورد کرد.

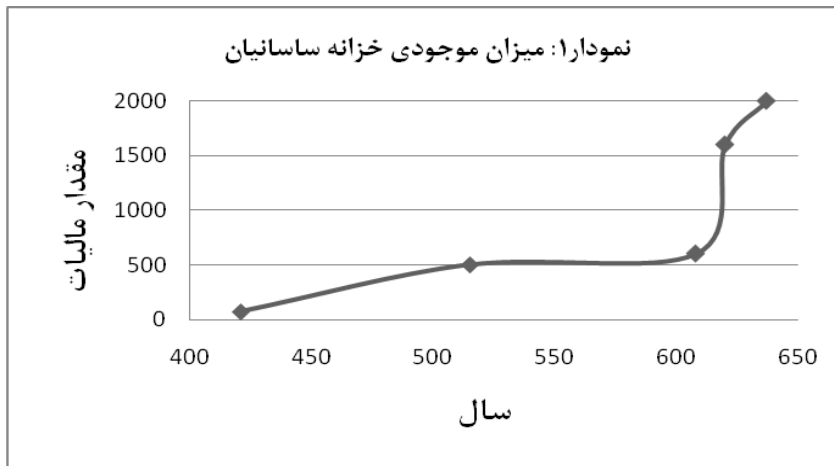
خسرو پرویز (628-591 م) یکی از شاهان قدرتمند و موفق ساسانی با تلاش بی‌سابقه‌ای در صدد بازسازی ایران در زمینه‌های اقتصادی و سیاسی بود. قدامه و ابن خردادبه^{۳۸} مقدار پول موجود در خزانه خسرو دوم در سال هجدهم پادشاهی‌اش (608 م) را ششصد میلیون درهم ذکر کرده‌اند. با توجه به انجام اصلاحات ارضی و افزایش بی‌سابقه جمعیت در این زمان، افزایش موجودی خزانه به مبلغ فوق دارای روندی طبیعی و پذیرفتنی است.

این مبلغ در سال 620 م به حدود یک میلیارد و ششصد میلیون مثقال نقره رسید.^{۳۹} مبلغ فوق با توجه به روند مالیات‌گیری دولت ساسانی غیرطبیعی بوده و نشانگر رشد سریع و یکباره منابع درآمد دولت است. با توجه به اینکه بیش از 85 درصد از درآمد دولت ساسانی از طریق مالیات بوده است، بنابراین دولت یا به منابع مالیاتی بیشتری دست یافته و یا اینکه نرخ مالیات را افزایش داده و یا در تلاش مالیاتی خود کوشاتر و بیشتر از گذشته عمل کرده است.

منابع تاریخی به گسترش قلمرو ساسانیان در این زمان اشاره دارد تا حدی که مرزهای ایران در غرب تا مصر و در شرق تا هند و شمال شرقی خراسان و سواحل خلیج فارس گسترش می‌یابد و حتی یمن نیز تحت تسلط ایران قرار می‌گیرد.^{۴۰} هر چند خسرو پرویز در جنگ‌های زیادی به پیروزی رسید لیکن مبالغی که از شهرها به غنیمت گرفته می‌شد در قیاس با منابع مالیاتی بسیار ناچیز بوده است. این تصرفات پایه مالیاتی دولت را افزایش داده بود. در خصوص افزایش نرخ و تلاش مالیاتی نیز برخی منابع از دستور خسرو پرویز مبنی بر استاندن باج‌های چندساله به صورت یکجا گزارش داده‌اند.^{۴۱} مسعودی^{۴۲} و مستوفی^{۴۳} نیز از به غنیمت گرفتن هزار کشتی که خزاین پادشاه روم را حمل می‌کرد و باد آنها را به ساحل انطاکیه آورد یاد می‌کنند. این عوامل بر روی هم برآورد مبلغ یاد شده در سال 620 را منطقی می‌نماید.

برآورد مالی از دوره ساسانی یک بار دیگر در انتهای این امپراتوری و همزمان با ورود مسلمانان به ایران امکانپذیر است. مداین در ماه صفر سال شانزدهم هجرت (637م) توسط مسلمانان تسخیر شد. در مورد مقدار غنایمی که در این زمان بدست آمد نیز گزارشاتی وجود دارد. بر اساس این گزارشات پس از اینکه یزگرد (652-633م) مقداری از دارایی خزانه را با خود برد، نیمی دیگر از آن را به رستم بخشید^{۴۴} و پس از آشوب در شهر و تخلیه آن بسیاری دیگر از خزانه نیز توسط مردم به غارت رفت؛^{۴۵} از باقی مانده آنها، سعد، فرمانده نظامی مسلمانان، خمس آنها (یک پنجم) را جدا کرد و باقی آن را در میان سپاهیان که شصت هزار تن بودند برای هر نفر دوازده هزار درهم تقسیم نمود.^{۴۶} با احتساب دوازده هزار درهم برای شصت هزار نفر و افزودن خمس آن می‌توان مقدار دارایی که به دست مسلمانان افتاد را در حدود نهصد میلیون درهم دانست. با احتساب نیمی که توسط رستم برداشته شد و مقداری که توسط یزگرد برده شد و غارتهایی که توسط مردم صورت گرفت می‌توان موجودی خزانه ساسانیان را مبلغی بالغ بر دو میلیارد درهم محاسبه کرد که البته این ثروتی بوده است که طی سال‌ها بر روی هم انباشته شده بود. خصوصاً اینکه اگر تاثیر اصلاحات بر اقتصاد دولت ساسانی را در نظر آوریم، وجود این مقدار سرمایه در خزانه دور از ذهن نیست.

اطلاعات ما از دوره ساسانی محدود به همین چند مورد می‌شود که در نمودار 1 نشان داده شده است. این نمودار علاوه بر این نشان می‌دهد که اقتصاد ساسانیان در حال رشد و توسعه بوده است. همین عوامل باعث شده تا برای دوره ساسانی واژه «شاهنشاهی پیش از صنعتی شدن» بکار برده شود.^{۴۷}

ب. تبیین نظام مالی دولت ساسانی بر اساس مدارک باستان‌شناسی و

سکه‌شناسی

هر چند تفکیک یک دوره تاریخی بر اساس زیربنای اقتصادی مسئله ساز است و تغییرات اقتصادی و جهان‌بینی یا اجتماعی ضرورتاً با یکدیگر ارتباط ندارد، لیکن بهره‌گیری از اطلاعات تاریخی و مدارک باستان‌شناسی در کنار منابع اقتصادی درک روشنی از این دوره تاریخی ارایه می‌کند. اقتصاد ایران در دوره ساسانی در مقیاسی وسیع مبتنی بر کشاورزی بوده و با توجه به حجم بالای مالیات‌هایی که تحت عنوان مالیات اراضی وصول می‌گردید، می‌توان تخمین زد که اکثریت قابل توجهی از جمعیت در بخش کشاورزی مشغول فعالیت بوده‌اند. دیگر درآمدهای دولت در قیاس با درآمدهای مالیاتی در سطح بسیار پایین‌تری قرار داشته است.

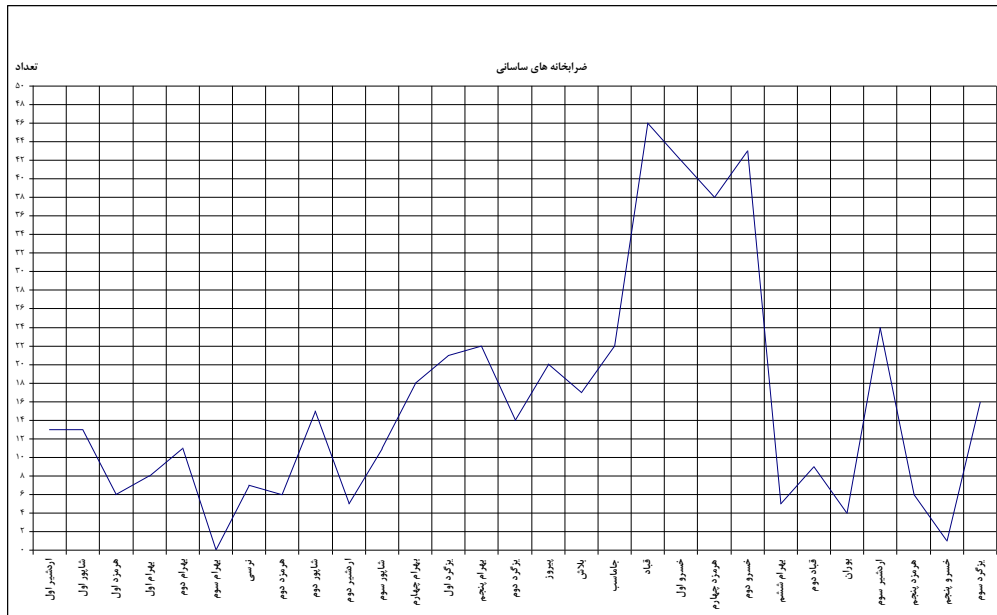
در اینجا این نکته قابل توجه است که؛ اقتصاد مبتنی بر کشاورزی دارای مشخصه‌هایی است و بازتاب‌های آن در رفتار اقتصادی جامعه نیز از جهات گوناگون قابل بررسی است. به این صورت که خشکسالی، احداث کانال‌ها جهت آبیاری مزارع و مواردی از این قبیل، تاثیرات مستقیم بر کشاورزی داشته و برخی از اینها زیرساخت‌های این نظام اقتصادی را تشکیل می‌دهند. همچنانکه در بررسی‌های باستان‌شناسی خوزستان^{۴۸} و بین‌النهرین^{۴۹} مشخص گردید که گسترش این زیرساخت‌ها با احداث کانال‌های آبرسانی، احیای اراضی و افزایش تولیدات کشاورزی مدنظر بوده است که باعث افزایش تراکم جمعیتی شهرها به دلیل افزایش باروری زمین‌های کشاورزی، به دنبال سرمایه‌گذاری دولت بوده است.^{۵۰} راهبردهای کشاورزی که با پنج هزار ساله قبلی تفاوت اساسی داشته، و سود آن تنها نصیب دولت می‌گردید.

در دهلران، بررسی‌های باستان‌شناسی نشان داده است که؛ چشمگیرترین افزایش‌ها در تراکم جمعیت و سرمایه‌گذاری‌های کشاورزی در دشت دهلران در دوره ساسانی رخ داده است و در واقع سرمایه‌گذاری‌های انبوه در دشت دهلران، در دوره ساسانی احتمالاً بخشی از برنامه توسعه ملی پادشاهان نیرومندتر ساسانی بوده است.^{۵۱}

بررسی‌های دهلران، همچنین نشان داد که زیستگاه‌های این دشت در دوره ساسانی ظاهراً کوچک‌تر بودند و همه آنها برج و بارو نداشتند.^{۵۲} این در حالی است که منابع تاریخی (طبری و

دینوری) اشاره به احداث تعداد بی‌شماری روستا و شهر در زمان قباد دارند که می‌توان علت بدون برج و بارو بودن آنها را طرح گسترش روستاها و گستراندن جمعیت در منطقه‌ای وسیع به همراه تامین امنیت آنها دانست که از طرف قباد و جانشینانش دنبال می‌گردید.

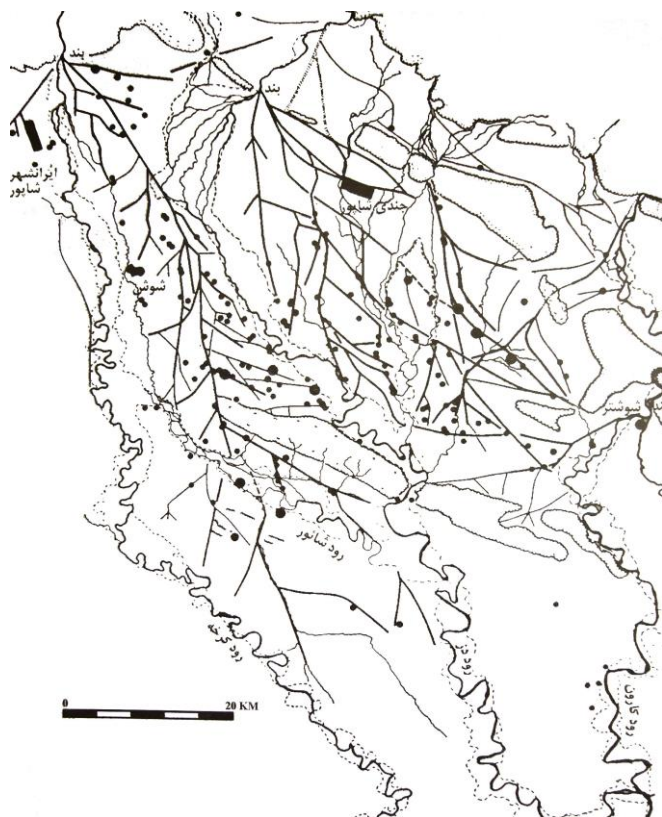
نمودار 2. تعداد ضرابخانه‌های ساسانی^{۵۳}

نمودار 2 به خوبی نشان می‌دهد که پس از دوره قباد (آغاز اصلاحات) تا چه اندازه اقتصاد ساسانیان متحول می‌گردد. اوج شکوفایی اقتصادی^{۵۴} در دوره قباد و همزمان با اصلاحات رخ داده،^{۵۵} و در واقع می‌بینیم که این نمودار تا چه اندازه با داده‌های باستان‌شناسی و منابع تاریخی که نشانگر افزایش شمار و وسعت شهرها هستند، نزدیک است. ادمز نتیجه می‌گیرد که اوج رشد اقتصادی و یکپارچگی سیاسی ساسانیان در بین‌النهرین مرکزی، در قرن ششم میلادی بوده است در حالی که توسعه‌های مشابه در شوشان اندکی پیش از آن رخ داده است.^{۵۶} گسترش تبادلات پولی و تمرکزگرایی قوی اقتصادی و اداری، گسترش شهرها و تمرکز نیروهای کار در شهرها همزمان با کاهش قدرت مالکان، دولت را به قدرت نخستین منطقه و جهان خود بدل ساخت و همچنانکه آلتهایم نیز ذکر می‌کند این بار ساسانیان هستند که به دولت روم وام می‌دهند.^{۵۷}

نقشه 1 با تلفیق عکس‌های هوایی و بررسی‌های باستان‌شناسی تهیه شده و نشان می‌دهد که مهندسان ساسانی با صلاحیت شبکه آبیاری یکدستی را بر چشم‌انداز ناهموار خوزستان پیاده کردند. این شکل نشان می‌دهد که تاسیسات آبیاری در مناطق گوناگون احداث گردیده؛ از اراضی وسیع و حاصلخیز با شیب و فراز ملایم تا اراضی حاشیه‌ای که زیاد ارزش سرمایه‌گذاری نداشت. به نظر می‌رسد کانال‌های مهم در این سیستم در چارچوب طرحی تفصیلی طراحی و احداث شده و به نوآوری‌هایی نیز دست یافتند.^{۵۸}

نقشه 1. استقرارگاه‌ها و شبکه آبیاری دوره ساسانی (639-226م) گسترش سیستم آبیاری به وسیع‌ترین حد ممکن توأم بود با فن‌آوری جدید و کارآتر آبیاری، شهرنشینی تحت نظارت حکومت، و افزایش جمعیت به حداکثر آن. خط چین‌ها تونل‌های هواکش‌دار را مشخص می‌سازد که برای انتقال آب بکار می‌رفتند.^{۵۹}

مالیات سرانه نیز زمانی جایگاه و اهمیت می‌یابد که دولت بتواند جمعیت زیادی را تحت پوشش و نفوذ خود درآورد. تنها وضعیتی که ما آن را پس از اصلاحات نامیدیم می‌تواند تمام جمعیت امپراتوری را در برگیرد، چرا که اینک واسطه‌ای به نام مالکان و اشراف بین مردم و دولت وجود ندارد. آنچه در بررسی‌های باستان‌شناسی بدست آمده حاکی از افزایش تعداد و گسترش ابعاد محوطه‌های باستانی دشت خوزستان، دهلران و بین‌النهرین در دوره ساسانی است^{۶۰} تا حدی که ادمز معتقد است؛ جمعیت دشت خوزستان در دوره ساسانی بیشتر از جمعیت همین منطقه در سال 1962 بوده.^{۶۱} قایدتا این افزایش جمعیت که تمام آنها تحت نفوذ چند شهر بزرگ تازه تاسیس بودند، مالیات‌های بسیار زیادی را روانه خزانه دولت نموده است.

نتیجه‌گیری

منابع تاریخی و مستندات باستان‌شناسی هر دو مکمل یکدیگرند. این پژوهش نشان داد که در دولت‌های ایران باستان مالیات رکن اصلی منبع درآمد دولت محسوب می‌گردیده و در این دوره دولتی می‌توانست به بقای خود ادامه دهد که بین درآمد و مخارج خود تناسب و تعادلی برقرار کند. به همین منظور و به جهت ساماندهی درآمدها و منابع نیاز به ایجاد دیوانسالاری گسترده‌ای وجود داشته است. گستردگی منابع درآمد مالیاتی اقتضا می‌کرد تا ساسانیان دیوان‌های اداری متعددی را احیا و بازسازی نمایند.

احداث کانال‌های آبرسانی و احیای کشاورزی که در مطالعات باستان‌شناسی و منابع و متون تاریخی به آنها اشاره شده نمایانگر توجه خاص به این بخش از درآمد بوده است. مالیات ارضی و کشاورزی به صورت چند جانبه در تعامل و تلاقی با یکدیگر قرار دارند. این بررسی نشان داد که فراسوی بسط بنیان‌های کشاورزی تفکری سوداگرایانه و بازاری نهفته است. در واقع هر چه بسترهای کشاورزی گسترش بیشتری یابند درآمد بیشتری نیز نصیب دولت خواهد گردید. از این رو مالیات ارضی مهمترین درآمد دولت گردید. همانطور که گفته شد طبری میزان مالیات هر منطقه را نسبت به آبیگری و آبادانی هر منطقه عنوان کرده است. به نظر می‌رسد منظور طبری این بوده که زمین‌های کشاورزی آبی که مساعد کشاورزی بوده‌اند مالیات بیشتری نسبت به زمین‌های دیم

پرداخت می‌کرده و دلیل اصلی گسترش کانال‌های آبرسانی تا دورترین نقاط امپراتوری نیز همین عامل بوده است.

قابل تأمل اینکه دوره ساسانی را با رویکرد اقتصادی می‌توان به دو دوره تقسیم کرد. بر اساس منابع و متون تاریخی پیش و پس از انوشروان و بر اساس رهیافت‌های باستان‌شناختی و سکه‌شناسی پیش و پس از قباد. برآیند این دو این نظریه این است که چرخش‌ها و دگرگونی‌های مهم و بنیادین در زمان قباد آغاز و در زمان پسرش، خسرو انوشروان، به بار نشست. تداوم و افزایش چشمگیر سیستم‌های آبیاری در سراسر دوره دوم نشان می‌دهد که تحول اقتصادی عظیمی، بدون متوقف ساختن کامل سنت‌های محلی، رخ داده است. تغییرات اقتصادی باعث بالا رفتن سطح عمومی رفاه اجتماعی و اقتصادی، بالا رفتن توان تولید و تعداد توانگران گردیده و مالیات بیشتری را وارد خزانه دولت نمود. با این وجود تلاش مالیاتی ارتباط عمده‌ای با رفتار مامورین اخذ مالیات داشته و مسلماً در سال‌های مختلف بر اثر عدم نظارت دولت درآمدهای خزانه متفاوت بوده است و برنامه‌ریزی جهت دخل و خرج همواره با مشکل روبرو می‌گردید و تنها پس از قباد است که این امر آهنگی موزون پیدا می‌کند. بسط این برنامه‌ها در مالیات سرانه نیز، آن را به روز کرده و بررسی‌های باستان‌شناسی حاکی از افزایش شمار محوطه‌های باستانی و به تبع آن جمعیت ایران در دوره ساسانی است.

برآورد میزان مالیات از تمام دوره ساسانی مقدور نبود و تنها از زمان بهرام (438-420م) امکانپذیر گردید. نتیجه این بخش از مقاله نمودار 1 است و جای شگفتی است که مدارک باستان‌شناختی و سکه‌شناختی نیز هر یک به صورت جداگانه این نمودار را تایید می‌کنند و بر آن صحنه می‌گذارند. از طرفی بررسی‌های باستان‌شناسی موید این مطلب است که شکوفایی اقتصادی دوره ساسانی از سده پنجم میلادی آغاز می‌گردد و از طرف دیگر نمودار تهیه شده از ضرابخانه‌های دوره ساسانی (نمودار 2) نشان می‌دهد که تولید حجم زیادی از سکه با هدف رواج آنها در بین مردم نشانگر بالا رفتن گردش پول در سطح جامعه و آغاز این روند از زمان قباد است. این امر یک بار دیگر در زمان خسرو پرویز تکرار گردیده است.

آنچه در سیستم مالیات‌گیری دوره ساسانی وجود دارد یکی از متکامل‌ترین و موفق‌ترین نظام‌های مالیاتی عصر جدید محسوب گردیده و این اقتصاد تا زمانی موفق بود که توانست بسترهای رشد را فراهم و حمایت نماید.

یادداشت‌ها:

¹- کورت، آملی، هخامنشیان، ترجمه مرتضی ثاقب فر، چاپ سوم، تهران: انتشارات ققنوس، 1382، ص 37.

²- کریستن‌سن، آرتور، وضع ملت و دولت و دربار در دوره شاهنشاهی ساسانیان، ترجمه مجتبی مینوی، چاپ دوم، تهران: انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، 1374، ص 86.

- 3- کار آن وصول مالیاتها بود که جدای از دیوان خراج بود.
- 4- کارش پرداخت حقوق و وظایف و تقسیم ارزاقی بود که دولت به مردم می‌داد.
- 5- به امور املاک و اراضی اقطاع رسیدگی می‌کرد.
- 6- لشکریان را شمارش کرده حقوق آنها را پرداخت می‌نمود.
- 7- دینوری، ابوحنیفه احمد بن داود، اخبار الطوال، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: نشر نی، 1371، ص 100-99؛ یعقوبی، احمد ابن اسحاق، تاریخ یعقوبی، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، چاپ نهم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، 1382، ج 1، ص 203.
- 8- طبری، محمد ابن جریر، تاریخ طبری، ترجمه ابوالقاسم پاینده، چاپ چهارم، تهران: بنیاد فرهنگ ایران، 1368، ج 2، ص 753.
- 9- دینوری، همان، ص 100.
- 10- کریستن سن، همان، 1374، ص 79.
- 11- ونکه، رابرت جی، باستان‌شناسی غرب ایران، فرانک هول، ترجمه زهرا باستی، چاپ نخست، تهران: انتشارات سمت، 1381، ص 518.
- 12- مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین، مروج الذهب، ترجمه ابوالقاسم پاینده، چاپ ششم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، 1378، ج 1، ص 264.
- 13- آلتهایم این موضوع را اینگونه تفسیر نموده است که شهرها در ارتباط مستقیم با قدرت مرکزی بوده‌اند و مستقیماً مالیات آنها وارد خزانه دولت می‌گردیده است بر خلاف برخی مناطق که مالیات آنها از صافی اشراف و مالکان بزرگ بر می‌آمد. آلتهایم، فرانتس؛ استیل، روت، تاریخ اقتصاد دولت ساسانی، ترجمه هوشنگ صادقی، چاپ نخست، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، 1382.
- 14- طبری، همان، 1368، ج 2، ص 753-752؛ دینوری، همان، ص 100-99.
- 15- ثعالبی نیشابوری، ابومنصور عبدالملک بن محمد بن اسماعیل، تاریخ ثعالبی (غرر اخبار ملوک و سیرهم)، محمد فضائلی، تهران: نشر نقره، 1368، ص 314.
- 16- آلتهایم، فرانتس، کمک‌های اقتصادی در دوران باستان، ترجمه امیر هوشنگ امینی، چاپ نخست، تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، 1369.
- 17- آلتهایم؛ استیل، همان، ص 12.
- 18- مسعودی، همان، ج 1، ص 262؛ طبری، همان، 1368، ج 2، ص 634 و 752-753؛ یعقوبی، همان، 1382، ج 1، ص 203.
- 19- Daryaei, Touraj, 2002, *Shahrestanihay-e Eranshahr A Middle Persian Text on Late Antique Geography, Epic, and History with Parallel English and Persian Translation, and Commentary*, p14.

²⁰- در تاریخ گردیزی (گردیزی، ابوسعید عبدالحی بن ضحاک ابن محمود، تاریخ گردیزی، به تصحیح عبدالحی حبیبی، چاپ اول، تهران: ناشر دنیای کتاب، 1363، ص 81) آمده است؛ زن عنوان می‌دارد که «هنوز عشر شاهنشاه نداده‌ام، پس قباد قصد کرد که آن رنج عشر از رعیت بردارد» این سخن اشاره به همان مالیات‌گیری ده ماه در سال پیش از قباد دارد.

²¹- بنا بر (ثعالی، همان، ص 391)، هشتاد هزار تن و بر اساس ابن اثیر (ابن اثیر، عزالدین، تاریخ کامل، برگردان سید محمد حسین روحانی، چاپ دوم، ناشر اساطیر، 1374، ج 2، ص 550) صد هزار نفر.
²²- برای اطلاع بیشتر رک:

Daryaei, Ibid, p 14-18.

- ²³- قدامه بن جعفر، الخراج، ترجمه حسین قره‌چانلو، تهران: البرز، 1370، ص 132.
- ²⁴- ونکه، همان، ص 512.
- ²⁵- مسعودی، همان، ج 1، ص 262؛ طبری، همان، 1368، ج 2، ص 753-752؛ ابن اثیر، همان، 1374، ج 2، ص 527.
- ²⁶- قسمت اصلی عراق امروز
- ²⁷- طبری، محمد ابن جریر، تاریخ طبری، ترجمه ابوالقاسم پاینده، چاپ پنجم، تهران: انتشارات اساطیر، 1375، ج 5، ص 1762.
- ²⁸- دینوری، همان، ص 100؛ طبری، همان، 1368، ج 2، ص 753؛ ابن اثیر، همان، 1374، ج 2، ص 527.
- ²⁹- دینوری، همان، ص 100-99؛ یعقوبی، همان، 1382، ج 1، ص 203؛ طبری، همان، 1368، ج 2، ص 754؛ ابن اثیر، همان، 1374، ج 2، ص 527.
- ³⁰- طبری، همان، 1375، ج 5، ص 1762.
- ³¹- ابن خردادبه، ابی القاسم عبید اله بن عبدالله، المسالك و الممالک، طبع لیدن المحروسه، 1889، ص 14.
- ³²- طبری، همان، 1368، ج 2، ص 753-752؛ ابن اثیر، همان، 1374، ج 2، ص 527.
- ³³- کریستن‌سن، آرتور، ایران در زمان ساسانیان، ترجمه رشید یاسمی، تهران: انتشارات دنیای کتاب، 1379، ص 187.

- 34- ونکه، همان، ص 501.
- 35- طبری، همان، 1368، ج 2، ص 623.
- 36- قدامه ابن جعفر، همان، ص 161.
- 37- آلتهايم؛ استیل، همان، ص 45.
- 38- قدامه ابن جعفر، همان، ص 161؛ ابن‌خردادبه، همان، ص 15.
- 39- رضا، عنایت‌الله، ایران و ترکان در روزگار ساسانیان، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، 1365، ص 15.
- 40- کریستن‌سن، آرتور، ایران در زمان ساسانیان، ترجمه رشید یاسمی، تهران: انتشارات دنیای کتاب، 1379.
- 41- ابن اثیر، همان، 1374، ج 2، ص 570.
- 42- مسعودی، همان، ج 1، ص 272.
- 43- مستوفی، حمداله، تاریخ‌گزیده، چاپ دوم، تهران: انتشارات دنیای کتاب، 1361، ص 122.
- 44- طبری، همان، 1375، ج 5، ص 1813.
- 45- طبری، همان، 1375، ج 5، صص 1819-1822؛ ابن اثیر، عزالدین، تاریخ کامل، چاپ دوم، برگردان سید محمدحسین روحانی، ناشر اساطیر، 1374، ج 4، صص 5-1432؛ بلعمی، ابوعلی محمد ابن محمد، گزیده تاریخ بلعمی، گزینش و گزارش، رضا انزایی نژاد، چاپ دوم، مشهد: انتشارات یاس، 1373، ص 98.
- 46- طبری، همان، 1375، ج 5، ص 1823؛ ابن اثیر، همان، 1374، ج 4، صص 1435؛ بلعمی، همان، ص 98.
- 47- ونکه، همان، ص 497.
- 48- ونکه، همان، ص 503-554؛ آدمز، کشاورزی و شهرنشینی باستانی در جنوب غربی ایران، ترجمه کامیار عبدی، باستان‌پژوهی، دوره جدید، سال اول، شماره 2، پاییز و زمستان 1385.
- 49- Adams, Robert MC, 1965, Land Behind Baghdad: A History of Settlement on the Diyala Plain; Chicago: university of Chicago press, p73-9.

- 50- ونکه، همان، ص 510.
- 51- ونکه، همان، ص 513.
- 52- ونکه، همان، ص 514.
- 53- استخراج از آلتهايم، فرانتس؛ استیل، روت، تاریخ اقتصاد دولت ساسانی، ترجمه هوشنگ صادقی، چاپ نخست، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، 1382؛ امینی، امین، سکه‌های ساسانی، چاپ نخست، تهران: انتشارات ققنوس، 1385.
- 54- گردش بالای پولی در این دوره نشانگر رشد سریع اقتصادی بوده است که این امر نیز دال بر تراکم بالای جمعیت و سرمایه‌گذاری‌های کلان دولت است.
- 55- با توجه به مدارک سکه‌شناختی، این اتفاقات احتمالاً طی سال‌های 32 تا 40 پادشاهی قباد (520 تا 528 Paruck, F.D.J, 1943, Sāsānian Coins, Indological Book Corporation, New Delhi, p 105.
- روی داده است. به عقیده گوبل از سال پانزدهم سلطنت قباد نشانه ضرابخانه مرو را برای بار دیگر مشاهده می‌کنیم (گوبل، سکه زنی، تاریخ اقتصاد دولت ساسانی، آلتهايم و استیل، ترجمه هوشنگ صادقی، چاپ نخست، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، 1382، ص 100).
- 56- ادمز، همان، ص 16.
- 57- آلتهايم، فرانتس، کمک‌های اقتصادی در دوران باستان، ترجمه امیر هوشنگ امینی، چاپ نخست، تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، 1369.
- 58- ادمز، همان، ص 16.
- 59- ادمز، همان، ص 15.
- 60- همان.
- 61- همان.

